

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 : 316.3 (477.4/5)

Л.В.Баличева

ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ХІХ ст.

Автор статті розкриває зміни, які відбулися в соціальній природі інтелігенції Наддніпрянської України в ХІХ столітті та надає якісну характеристику перетворень, що відбуваються в цій соціально-професійній верстві в указаній хронологічний період.

Ключові слова: соціальна природа, соціально-професійна верства, інтелігенція.

Автор статьи раскрывает изменения, которые произошли в социальной природе интеллигенции Надднепрянской Украины в ХІХ веке и даёт качественную характеристику преобразований, произошедших в этом социально-профессиональном сословии в указанный хронологический период.

Ключевые слова: социальная природа, социально-профессиональное сословие, интеллигенция.

The author reveals the changes that have occurred in the social environment Naddnepryanskoj Ukrainian intellectuals who lived in the nineteenth century and provides a qualitative description of the transformations that have taken place in the social and professional communities in a given chronological period.

Keywords: social environment, socio-professional communities, the intelligentsia.

Постановка проблеми. В кожній нації видатну роль відіграє верхівка, еліта суспільства. В Україні після ліквідації царизмом Української козацької держави і юридичного зрівняння українських козацьких старшин з російським дворянством українська верхівка, українські поміщики, які виростили з козацьких старшин, протягом ХІХ ст. у своїй більшості відмовилися від ідеї української державності, від рідної мови, зросійщилися, сприйняли самодержавно-монархічну російську ідеологію, відірвалися від свого народу. Український народ залишився без своєї еліти. Тільки тонкий прошарок демократичної інтелігенції став відроджувати національну самосвідомість українського народу. Інтелігенція грала роль катализатора нових ідей у мовознавстві, літературі, музиці, образотворчому мистецтві на національній основі, виступала носієм і творцем матеріальних та духовних цінностей свого народу.

Мета статті. Розкрити зміни, які відбулися в соціальній природі інтелігенції Наддніпрянської України в ХІХ столітті та надати якісну характеристику перетворень,

що відбуваються в цій соціально-професійній верстві в цей період.

Аналіз актуальних досліджень.

Широке коло питань соціальної історії було визначене фундаментальними працями видатних істориків М.С.Грушевського [4], С.І.Єфремова, Д.І.Багалія [1] та ін. Продовжуючи їх дослідження, новітня історіографія досягла помітних зрушень у вивченні соціальних, гуманітарних аспектів та ланок знань. Важливими показниками у цьому відношенні є зростання кількості праць з соціальної історії, підвищення рівня досліджень, визначення їх нових науково-творчих напрямків. Показовими у цьому відношенні є праці російського історика та соціолога Б.М.Миронова [10]. Вихідним пунктом його дослідження слугує визначення місця та ролі людини в контексті історії Росії та світової соціологічної думки. Його конструктивно-творча ідея полягає в діалектиці історичного пізнання, в повноті реалізації принципу об'єктивності, а, отже, факторного аналізу соціально-історичних явищ та процесів, в досягненні системності пояснень та оцінок; в подоланні притаманної багатьом працям однобокості

в постановці проблеми: констатація фактів, а не розкриття їх причин.

Окрім узагальнюючих праць поступово з'являються монографії, що висвітлюють стан тієї чи іншої верстви. В історико-соціологічному нарисі про інтелігенцію в Україні в XIX ст. Н.Шип висвітлює її статус, роль, соціальний склад та джерела формування через чисельність студентів у вузах України і зосереджує увагу на галузевій характеристиці інтелігенції (склад інтелігенції у відповідності зі сферами знань) та участь інтелігенції у суспільно-політичному житті України [11].

У цьому дослідженні використано статистичний, порівняльно-історичний, соціологічний методи і теоретичне пояснення фактичного матеріалу з основ соціальних відносин.

Досить послідовно і творчо використали статистичний метод дослідження Г.В.Касьянов [6], Б.Р.Кравченко [8], В.Р.Лейкіна-Свірска [9].

Документальну базу складають дані офіційної статистики та матеріали наукових праць про соціальні зміни в українському суспільстві на межі XIX-XX ст. Дуже важливу і навіть унікальну для того часу інформацію щодо вивчення питань соціальної історії надав Перший Всеросійський перепис населення 1897 року [3]. Матеріали перепису дають можливість отримати розгорнуту характеристику соціального і національного складу населення, рівня його освіти, розподілу за галузями економіки і основними заняттями.

Виклад основного матеріалу. Особливе місце в соціальній структурі Наддніпрянської України в XIX ст. займала інтелігенція. Фахівці відносять до інтелігенції людей, які професійно займаються розумовою працею, а точніше – трьома її видами: по-перше, інтелектуальна діяльність, продукт якої стає товаром та має духовну цінність (наприклад, письменники, художники), по-друге, діяльність, яка поєднує результат праці з творчим процесом (робота вчителя, лікаря) та, по-третє, розумова діяльність в наслідок якої створюються матеріальні

цінності (праця інженерів). За визначенням Б. Кравченка, до інтелігенції як суспільної категорії належали ті, хто мав освіту. За переписом 1897 р. лише 24000 осіб мали бодай якийсь ступень вищої освіти та 17000 – середню спеціальну підготовку [8, с.58]. Від буржуазії й поміщиків вона відрізнялася відсутністю у її власності засобів виробництва, а від робітників і селян тим, що займалася не фізичною, а розумовою працею. Головною соціальною функцією інтелігенції було створення і відтворення духовно-культурних цінностей, сприяння загальному соціально-культурному прогресу суспільства.

Переломним етапом у зміні соціальної природи інтелігенції стало XIX ст. Головними рисами її розвитку можна вважати: по-перше, інтенсивне кількісне збільшення; по-друге, зміну соціальних джерел формування, демократизацію її складу, по-третє, колосальне зростання її впливу в суспільно-політичному та економічному житті суспільства; по-четверте, її остаточне оформлення в окрему, специфічну соціально-професійну верству. Остаточному формуванню інтелігенції в окрему соціально-професійну верству сприяла серія реформ Олександра II. Подальша індустріалізація, що почалася після скасування кріпацтва, спричинила зростання попиту на кадри інтелігенції.

Радянська історіографія сформувала певну схему дослідження «робітничий клас – селянство – інтелігенція», в якій інтелігенції відводилося місце «прошарку» між робітничим класом і селянством. Від цієї схеми відійшов історик Г.Касьянов. На його думку «історія інтелігенції – це перш за все історія розвитку народу в її найвищих проявах, оскільки саме вона акумулює в собі його історично-культурний досвід, мораль, соціально-психологічні риси, вона – його невід'ємна складова» [5, с.4]. Отже, інтелігенція може бути визначена як специфічна соціально-професійна група, що має свої особливості і соціокультурний статус.

Внаслідок різного соціального походження, матеріального та духовного статусу інтелігенція не була монолітною

суспільною групою, як це було з іншими верствами. Найбільш висококваліфіковані представники розумової праці – професори, видатні інженери, агрономи, письменники, актори, художники та інші – становили найменш чисельну частину та, в свою чергу, найбільш привілейовану групу інтелігенції. Наймасовішою її частиною були особи, що здійснювали нескладну виконавчу роботу, яка не вимагала великої освіти і включала в собі елементи фізичної праці (канцеляристи, службовці пошти, телеграфу, фельдшери, техніки та ін.). Також було багато державних і приватних службовців.

Розвиток капіталістичної промисловості, транспорту, зв'язку, торгівлі, зміни в суспільному й державному устрої дедалі посилювали потребу в освічених фахівцях. Через це в другій половині XIX ст. кількість інтелігенції зростала швидше, ніж загальна чисельність населення. Варто зазначити, що інтелігенція як соціальний прошарок в

переписах населення окремо не виділялась. Тому відсутність систематичних даних не дає можливість визначити її чисельність в Україні на межі XIX-XX ст. Згідно з даними перепису населення 1897 р. в дев'яти українських губерніях налічувалося 963 тис. осіб, зайнятих переважно розумовою працею, що становило 4,1% усього населення. Зосереджені вони були в основному на Лівобережжі (понад 45%), а решта – приблизно по 25% – на Півдні та Правобережжі. Переважали українці лише серед сільської інтелігенції та спеціалістів без вищої освіти [8, с.58]. Із них самостійних працівників – 420 тис. і членів їхніх сімей – 543 тис. В університетах України в другій половині XIX ст. стрімко зростала кількість студентів: у Харківському – з 533 осіб у 1861 р. до 1387 – у 1899 р.; у Київському – з 945 до 2606 за ті ж роки і в Новоросійському (Одеському) – з 178 осіб у 1866 р. до 714 – у 1899 р. [6, с.14].

Територіально-професійний розподіл інтелігенції по губерніях (без членів родин)

Губернії	Адміністрація, суд, поліція		Громадська і станова служба		Приватна юридична діяльність		Навчальна і виховна діяльність		Наука, література, мистецтво		Лікарська і санітарна діяльність	
	всього	%	всього	%	всього	%	всього	%	всього	%	всього	%
Київська	5534	16,1	1588	10,0	522	18,6	8720	19,1	774	16,8	4109	18,1
Волинська	3624	10,6	1408	8,9	297	10,6	6157	13,5	255	5,6	1964	8,6
Подільська	3506	10,2	1439	9,1	219	7,8	5419	11,7	259	5,6	2246	9,9
Катерино-славська	2480	7,2	1543	9,7	173	6,2	3257	7,1	300	6,5	2069	9,2
Харківська	3883	11,3	2449	15,5	348	12,4	3876	8,4	726	15,8	2853	12,5
Чернігівська	3249	9,5	1453	9,2	218	7,6	3560	7,7	122	2,7	1260	5,5
Полтавська	3070	9,0	1984	12,5	273	9,7	3958	8,7	189	4,1	2006	8,8
Херсонська	5982	17,5	2310	14,6	555	19,7	7388	16,2	1492	32,5	4319	19,0
Таврійська	2945	8,6	1664	10,5	207	7,4	3499	7,6	477	10,4	1912	8,4
Всього	34273	100	15838	100	2812	100	45834	100	4594	100	22738	100

[6, с.28-29]

З точки зору територіального розподілу інтелігенції, найкраще забезпеченими її кадрами були три губернії Південно-Західного краю, де зосереджувалося більше третини (38%) загальної кількості спеціалістів. В губерніях Півдня (Катеринославська, Херсонська, Таврійська) її частина сягала 33,8%. Найменш забезпеченими фахівцями з інтелігенції були центральні українські губернії – Полтавська, Чернігівська, Харківська – 28,2% від загальної кількості [6, с.32]. Територіальний розподіл інтелігенції за групами професій, очевидно, відповідав специфічним особливостям соціально-економічного розвитку різних районів України того часу. Наприклад, у губерніях, центри яких були й центрами інтенсивної управлінсько-господарської, торговельної діяльності (Київська, Харківська, Херсонська), зосереджувалася найбільше спеціалістів, зайнятих приватною юридичною діяльністю. До цього слід додати, що більше половини інтелігенції (58%) мешкали в містах, 42% – в сільській місцевості. Однак така ситуація була притаманна тільки в окремих губерніях.

Важливо підкреслити, що представники розумової праці з українців зосереджувались у переважній більшості на селі. Тут фактично мешкало 2/3 всієї української інтелігенції. Звідси, до речі, її переважання у складі земської інтелігенції. В свою чергу, абсолютна більшість російської інтелігенції концентрувалася у містах. Цікавим є те, що єврейськомовна інтелігенція рівномірно розподілялися між містом і селом.

Із загального числа соціально-професійної групи інтелігенції тільки 200 тис. осіб, або 0,7% населення, були зайняті в промисловості, на транспорті, у поштово-телеграфному зв'язку, освіті, охороні здоров'я, науці й культурі. В установах, пов'язаних з охороною державної влади, на приватній службі у поміщиків і капіталістів, у Збройних силах і в релігійних установах було зайнято 393 тис. чиновників, службовців і служителів культури.

Змінилося і соціальне походження переважної більшості інтелігенції: якщо на початку XIX століття питому вагу її склали дворяни, то у 1900 році лише 20-25% усієї інтелігенції походили з дворянства та інших найбагатших прошарків суспільства, інші ж були вихідцями з простих міщан, священників, різночинців [2, с.75].

Характеризуючи зміни в демографічних характеристиках інтелігенції, зауважимо, що кількість жінок у складі інтелігенції залишалася невеликою як за абсолютними, так і відносними показниками і не відповідала питомій вазі жінок у складі населення України. Серед згадуваних вище спеціалістів налічувалося 21,5 тис. жінок, тобто 17,1% від загальної кількості [6, с.34].

Важливою якісною характеристикою інтелігенції є її національний склад. На жаль, під час перепису 1897 р. рубрика «національність» окремо не виділялася. Розподіл населення за національними групами проводився через мовні ознаки. У переписі 1897 р. представників трьох найбільш репрезентованих груп (росіяни, українці, євреї) становили 77,1% від загальної кількості інтелігенції. Серед них більшість належала українцям (32%), за ними йшли росіяни (29,8%) й євреї (15,5%). Поляків у складі інтелігенції було 5,2%, білорусів 0,6% [6, с.35-36]. В свою чергу за Першим Всеросійським переписом у трьох південно-західних губерніях, де частка українського населення сягала 77%, зосереджувалося 36,5% української інтелігенції, на Лівобережжі та Слобожанщині, де українці склали 80% – відповідно 41,5%, решта україномовних представників інтелігенції – 22% – припадала на південні губернії, де українського населення було 47% [6, с.42-43].

Якщо проводити характеристику за професійним розподілом, то за даними перепису 1897 р., наприклад, серед юристів було тільки 16% українців, серед вчителів – 25% і лише 10% творчої інтелігенції були українцями. Загалом же, з 127 тис. осіб зайнятих розумовою працею українці становили тільки третину [7, с.169] Слід підкреслити, що ті десятки тисяч опитуваних, які під час перепису назвали рідною мовою «малоросійську», можна віднести до національно свідомої частини інтелігенції. Однак, серед українців одна людина інтелігентної праці припадала на 423 осіб даної мовної групи, серед росіян – на 74, серед євреїв – на 90 чоловік [6, с.36]. У такому вигляді диспропорції щодо забезпеченості різних

національних груп своєю інтелігенцією підкреслюють критичну ситуацію в культурному стані української нації.

Матеріальний стан української інтелігенції також був різний. Наприклад, оклад професорсько-викладацького складу за «Загальним статутом імперських Російських університетів» (1863 р.) був збільшений удвічі в порівнянні з 1835 р. Ординарний професор отримував 3 тис. руб. на рік, екстраординарний – 2, доцент – 1,2 тис. (плюс «квартирні» та «столові»). Однак їх становище все-таки погіршувалося, тому що ціни на товари в той час встигли збільшитися втричі [11, с.25]. Вчителі знаходилися в ще гіршому соціальному становищі. За «Табелем про ранги» викладацька посада відповідала XIV класу (найнижчому), але і присвоєння цього чину могло затягнутися на довгі роки.

На відміну від викладачів та лікарів, трудова діяльність яких спрямовувалася на благо людей, праця інженерів в капіталістичному суспільстві використовувалася перш за все в інтересах власників засобів виробництва. Тому інженери-технологи, що прослужили не менше чотирьох років, отримували чин X класу та їх оклади складали від 2 до 4 тис. руб. на рік [9, с.131].

Отже, до заможних груп інтелігенції можна віднести приватних лікарів та юристів, більшість технічних спеціалістів, вищих чиновників міністерства освіти, відомих літераторів, митців тощо. Середній життєвий рівень мали вчителі гімназій, більшість лікарів, викладачів вузів. На нижчих шаблях матеріального добробуту перебували сільські вчителі, дрібні службовці тощо.

Висновки. Таким чином, в Україні, як і в інших країнах Східної Європи, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. інтелігенція стає носієм прогресивних ідей в науці, літературі, мовознавстві, музиці на національній основі. Вона була активним і свідомим творцем матеріальних та духовних цінностей свого народу. Протягом всього XIX ст. тривав процес формування соціально-професійної верстви інтелігенції, який на початку XX ст. в основному був завершений. Тому представники нової української інтелектуальної генерації забезпечили спочатку культурне, а згодом і політичне керівництво народом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Дмитро Іванович Багалій. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.
2. Барановський О. Державна підтримка малого бізнесу: світовий досвід і Україна / Барановський О. // Економіка України. – 1993. – №6. – С.74-79.
3. Всеобщая перепись населения Российской империи (1, 1897): краткие общие сведения по империи / под ред. Н.А.Тройницкого. – СПб.: Тип.-лит. Н.Л.Нанкина, 1905. – 32 с.
4. Грушевский М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. / Михаил Сергеевич Грушевский // Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – СПб., 1907. – С.116-117.
5. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х–1930-х років: соціальний портрет та історична доля / Георгій Володимирович Касьянов. – К. : Глобус, Вік, Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. – 176 с.
6. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
7. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Ковальчак Г.І. – К.: Вища школа, 1988. – 278 с.
8. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Богдан Кравченко; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1997. – 424 с.
9. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX ст. / Вера Романовна Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1971. – 366 с.
10. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В двух томах. Т.1 / Борис Николаевич Миронов.– СПб: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. – 548 с.
11. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Ист.-социол. очерк / [АН УССР, Ин-т истории Украины; отв. ред. В.Г.Сарбей] / Шип Н.А. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.